

Földvály Miklós István

Jelenlét és áldozat

Szent terek az ókori Görögországban¹

Az Ilias hetedik énekének végén² a görög hadakat máskülönben segítő Poseidón azt nehezményezi, hogy pártfogoltjai áldozatbemutatás nélkül vontak védőfalat táboruk köré. Tettüket mitikus jelentőségűvé emeli, amikor a következő sorokban saját isteni munkájával, az ostromlott Trója vívhatatlan falainak egykori fölépítésével állítja szembe. Az elválasztás, a rendezett térszelet kiharítása, sőt pusztaság kijelölése a görög és a római antikvitás hagyományában máshol sem nélkülözi teljesen a vallási tartalmat, de a határvonalak meghúzásának kultikus jellegét kiváltképp mutatja az isten rosszállása itt, egy ideiglenes táborhely átmeneti megerősítésekor.

A szentélykörzetet kifejező görög szó, a *temenos* egyszerűen hasítékot jelent, és mind az írásos, mind a régészeti emlékek arról vallanak, hogy a világból emberi használatra kiharított terek mindig valamely szentségüket biztosító illetve azt kifejező tárgy köré épültek. Amint a szentélynek első említéseitől fogva elválaszthatatlan része az oltár, úgy oltárok és kultuszképek állnak a görög élet minden nyilvános pontján, a piacokon, tornacsarnokokban, tanácstermekben, míg az oltárhoz kötődő rítusoktól körülvett, tehát szerepében annak megfelelő tűzhely alkotja a családi élet szakrális középpontját. A tűzhelyen kívül oltárt és —akárcsak a latin *focus*— középpontot is jelentő *hestia* sértetlenséget ad a hozzá menekülőnek, nála fogadtatnak be a nemzetségbe a felnövekvő gyermekek és a rabszolgák, de törvény tiltja, hogy bárki tisztátalanul közelítsen hozzá.³

A görög szentély lényegi tulajdonsága tehát a határoltág, létesítő eleme pedig a középpont. A nagyobb, jól kiépített szentélykörzeteket a történeti korban úgynevezett *peribolos*, folyamatos körfal zárja el; ez korábbról nem mutatható ki, de ahol később hiányzott, ott is általános a *horosok*, azaz határvallások sorozata, amely elégségesen különíti el az elsősorban eszmei megkülönböztetést igénylő te-

¹ A téma irodalmának legteljesebb összefoglalása: Erik Østby: „Twenty-five Years of Research on Greek Sanctuaries. A Bibliography”, in *Greek Sanctuaries. New Approaches*. Ed. by Nanno Marinatos and Robin Hägg. London—New York 1995. Általánosságban: 192–195., területenként illetve szentélyenként: 195–227.

² II. VII. 448. skk.

³ Általános összefoglalás olvasható a görög szentélyekről, oltárokról és házi kultuszról a görög vallástörténet két általam használt klasszikusában: Martin P. Nilsson: *Geschichte der griechischen Religion*. München 1941. I. 63–68. és Walter Burkert: *Greek Religion*. Cambridge—Massachusetts 1985. (transl. John Raffan) 24–34; 84–92. Első kiadása: *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*. Stuttgart 1977. Ld. még: Roland Etienne: „Autels et sacrifices”, in *Le sanctuaire grec*. Publ. Olivier Reverdin et Bernard Grange. Vandœuvres—Genève 1990. 291–312!

ületet.⁴ E határok kijelölik, hogy a középpont befolyási övezete meddig tart, és a sokszor nagy kiterjedésű *temenos*okban megfigyelhetjük a tér ennek megfelelő rétegződését is: az oltár előtti áldozati térségtől távolodva nem a szentély főisteneinek, hanem további isteneknek-hérosoknak, mintegy a főisten „házanépeinek” alárendelt templomokat találunk, majd a kultuszhoz egyre kisebb mértékben tartozó épületek láthatók (stadion és színház, még távolabb fogadók és *gymnasion*), végül üres, kisebb-nagyobb csoportok letelepedésére és berendezkedésére is alkalmas mező következik. A szentély hatása esetleg kisugárzik még annak előterére, mint amilyen Delphi előszentélye, a *Pallas Pronaia*, sőt az igazgatásában lévő földekre is. Utóbbiakon gyakran különféle rituális korlátozások, mint például a beépítés, a favágás vagy a vadászat tilalma maradnak életben.

A templom maga nem szükséges része a szentélynek, és —mint látni fogjuk— a kultuszban lényegében nem vesz részt, de mértékadó építészeti megfogalmazását adja annak a térképzetnek, amely a középpontot a szentély szerveződésével párhuzamos módon hosszanti irányban és körkörös is perifériákkal övezi. Az első klasszikus kialakítású görög templom, a samosi Héraion mindekelőtt szélességéhez viszonyított ötszörös hosszával különbözik az e célt szolgáló elődeitől: egyetlen oszlopsortól tagolt belső tere mintegy folyosóvá nyújtott előcsarnokként vezet az istenszoborhoz.⁵ Ez a hosszában megnyújtott szerkezet —a különleges rendeltetésű *tholosokat*,⁶ e kör alaprajzú, kupolás épületeket nem számítva— végig jellemző marad a görög templomokra: belsejüket hamarosan keresztirányú válaszfalal tagolják és kívülről oszloppal látják el. Így alakul ki a legszentebb helyiséget, az elzárt *adyton* *naosszal* („templom”-mal) és *pronaosszal* („előtemplom”-mal) bevezető típus, amelyet körbefutó, úgynevezett *peripteros*-oszlopsor szegélyez. Ez a hosszában már rétegzett templomtetest újabb —s néhol, az ión építérend legpazarabb megnyilvánulásainál akár két vagy három— „héjjal” vette körül:⁷ nem lehet véletlenszerű, hogy a helenisztikus korig egyedül vallási rendeltetésű épületekre volt jellemző.

Az oltárépítés gyakorlata viszont fordítottan sejteti a határvonal és a középpont logikai sorrendjét. A középpontot, az áldozat bemutatásának helyét kezdetben leginkább az állati maradványok elhelyezkedéséből lehet azonosítani. Az ókor végéig állnak az ősi és nagy tekintélyű hamuoltárok, amelyeket a több száz év után hatalmas tömegben összegyűlt égéstermék miatt kőfalakkal és lépcsővel kellett megszilárdítani. (Olympiában a pogányság emlékeinek lerombolásakor jellemző módon a hamuoltár, és nem a nagyobb és látványosabb

⁴ Vö. Christiane Sourvinou-Inwood: „Early Sanctuaries, the Eighth Century and Ritual Space. Fragments of a Discourse”, in *Greek Sanctuaries*. 10!

⁵ Hivatkozásaim alapjai: Helmut Breve — Gottfried Gruber: *Griechische Tempel und Heiligtümer*. München 1961. (nemrégiben jelent meg legújabb, átdolgozott kiadása); Ritoók Zsigmond — Sarkady János — Szilágyi János György: *A görög kultúra aranykora*. Budapest 1969. Az ógörög templomépítészeti történetének régészeti-művészettörténeti áttekintését adják Szilágyi János György fejezetei (2., 5., 8.)

⁶ Ezek legtöbbször valamilyen chthonikus kultusszal állhattak kapcsolatban.

⁷ A már említett samosi Héraiont kétszer építették újjá: először *dipteros*, majd *tripteros* formában. A harmadik oszlopsor a keleti és a nyugati, tehát a homlokzati és a hátsó oldalt szegélyezte.

Zeus-templom esett áldozatul az ógörög kultusz hierarchikus rendjét még belülről érzékelő korai kereszténységnek.) A kisebb, eleve kőből készült oltároknak pedig az archaikus minták szerint mindvégig meghagytak egy hamuval és csontokkal kitöltött üreget. Az oltár és a tűzhely rokonsága is érthetőbbé válik, ha az oltárt nem elsősorban kőlapnak vagy emelvénynek tekintjük, amelyen az áldozati szertartás végbement, hanem az azonos helyen elégetett áldozatok természetes maradványának. Az áldozat pedig mint az ember istenre irányuló gesztusa, és az oltár, ennek tárgyi megjelenése, meghatározott és állandó helyén sokkal inkább következménye a más terektől elválasztott szentély sajátos töltésének, mint létrehozója ennek a térnek.

Ugyanez fejeződik ki a szent tér kijelölésében. Az ember kijelöli, de nem megalapítja a *temenost*: valami már meglévőt talál meg és ismer föl, amikor szentélyt kerít el. A görög szentélyek máig érzékelhetően nem emberi létesítmények: romjaikban is föltűnő, sőt, az épületek részleges elpusztulása után talán még látványosabb, a legősibb állapotokat jobban felidéző beágyazottságuk a természetükkel rokon tájba.⁸ Az utókor benyomását erről történetileg is alátámasztja a görög szentélyek földrajzi folytonossága az első görög törzsek balkáni letelepedését megelőző időktől a kereszténység elterjedéséig és néhol még azután, akár napjainkig is.⁹ A tér, amelyben az isteni jelenlét sűrűsödik, eleve adott, de az ember rituálisan megnevezi, és ezáltal avatja föl a szertartási használatra. A vallási szempontból semleges környezettől különböző és abból kihasított térszelet így az isten, a benne emelt oltár pedig az ember szempontjából teszi szentté, együttesük a találkozás színhelyévé a körzetet.

Jóllehet az emberi élet minden tere valamely megszentelt pont köré szerveződik, a szigorú értelemben vett szentélykörzetek a lakott területtel, a várossal különös viszonyban vannak: vagy annak közepén helyezkednek el (helyesebben valószínűleg: a város helyezkedik el azok körül), vagy éppen ellenkezőleg, a várostól távol, nehezen megközelíthető és emberi művelésnek alá nem vetett vadonban található. Harmadik típusuk, az úgynevezett „város körüli” szentély — a politikai és társadalmi vonatkozásokat egyelőre figyelmen kívül hagyva — ez utóbbiak stilizált, elérhető közelségbe hozott változatának mondható.¹⁰ A szent térnek már a mykenéi és minói kultúrákban e két megjelenése, a lakóhely szakrális központját jelentő palotakápolna és a természeti környezetben kijelölt liget, barlang vagy hegycsúcs azonosítható.¹¹ A városhoz fűződő viszonytól sokszor független, mégis vele azonos szemléleti kettősséget föltételez a szent-

⁸ Személyes görögországi tapasztalataim mellett megerősíti ezt Vincent Scully: *The Earth, the Temple, and the Gods. Greek Sacred Architecture*. New Haven—London 1962. (további kiadásai: 1969, 1979). A könyv a templom és a hozzá tartozó földrajzi környezet kapcsolatát vizsgálja az adott kultusz középpontjában álló istenalakkal.

⁹ A legnevezetesebb példa az ókori Szirakusai temploma, amelynek helyén a mai katedrális épült.

¹⁰ A szentély és a lakott terület viszonyát elemzi Ingrid E. M. Edlund: *The Gods and the Place. Location and Function of Sanctuaries in the Countryside of Etruria and Magna Graecia (700–400. B. C.)*. Stockholm 1987. 41–42.

¹¹ Német szakkifejezéssel: „Hauskapellen” és „Naturheiligtümer”. Ld. Nilsson 241–249!

télyeknek főként a nekik otthont adó tájból kirajzolódó, vonzó, megtelepedésre csábító, illetve ellenkezőleg, fenségesen idegen, olykor riasztó arculata.

Mivel az ember kezdetben nem alakítja, hanem csak megállapítja ezeket a teket, a görög templomépítészet viszonylag késői megindulásáig az oltáron kívül látszólag nincs egyéb középpontja a szentélynek. A későbbi templom funkcionális megfelelői viszont eligazítást adnak a természeti tér egykor föltételezhető értelmezéséről. Amint a klasszikus korban az oltár a templomépület előtt magasodik, úgy állhattak a leletek tanúsága szerint az archaikus oltárok például egy barlangszentély bejáratánál.¹² Az oltáron és a *temenoson* kívül a szentély állandó összetevőjének tekinthető az a tárgy vagy jelenség, amelyet a térszakasz említésekor a homérosi eposzoktól kezdve megneveznek a szövegek: egy kő, egy fa, egy forrás vagy éppen a barlang. Valójában ezek, és nem az emberi tevékenység nyomán keletkezett oltár mutatkoznak az isteni jelenlét kitüntetett pontjának. A magánházakban és középületekben a tűzhely illetve az oltár mellett ugyancsak dokumentálható a hasonló jelentőségű kultuszkép vagy -szobor használata. Idővel ez válik a szentélykörzet legnagyobb tekintélyű tárgyává is.

A természettel való kapcsolat mégsem szűnik meg teljesen. Az ábrázoló elem —minthogy a kultuszszobor egyáltalán nem vagy csak kevés avatottnak volt látható— hangsúlytalan, a tárgy faragása durva vagy —mint egy a hagyomány szerint égből hullott fadarab későbbi Dionysosszá formálásakor— egyenesen utólagos, viszont a monumentális alkotások (mint Pheidias híres istenszobrai) sem szorították ki az ősidőkből származó és a kultuszban ez előbbieknél végig fontosabb *xoanonokat*, amelyek kötelezően fából, még hozzá az istenség alkatának megfelelő fajtájú fából készültek. A klasszikus kor templomainak legszentebb helyisége, az *adyton* ezeket fogadta be.

Az ógörög szentély tehát kétpólusú: az isteni jelenlét helye (legyen az barlang vagy templom) és az áldozati oltár jelöli ki benne a központi részt, és elsődleges helyzetük fokozatos kicserélődése mellett is végig megmaradnak a körzetet középen átszelő kelet-nyugati tengelyen,¹³ amely az áldozati szakaszt, a kultusz közvetlen terét jelöli ki. E kultusz ugyanis lényegében áldozati. Míg az írott emlékek a misztériumokat, amelyek nyilvánvalóan nem-áldozati elemeket is tartalmaztak, méltóságukhoz illő homályba burkolják, addig egyebekben a görög kultúra kezdeteitől egészen a római korig ezt az egyetlen mozzanatot jegyzi föl az antik „liturgia” nélkülözhetetlen összetevőjeként. A szertartás az áldozat bemutatásából, hivatkozásként megemlékező-hálaadó formulákat is használó kérő imából és az adományok emberi lakomára átengedett részeinek ünnepélyes, közösségi elfogyasztásából áll. Maga az oltár a szabad ég alatt emelkedik,

¹² Ld. Sourvinou-Inwood 5!

¹³ A templomépület jelentőségének növekedésével az oltár lassan elveszíti központi helyzetét, és a keleti oldalra, a templom pedig a kultusz lényegi megváltozása nélkül nyugatról középre kerül. A tájolásról és az oltár-templom együttes típusairól részletes leírást és elemzést ad Birgitta Bergquist: *The Archaic Greek Temenos. A Study of Structure and Function*. Lund 1967. 68–80.

de az előkelő résztvevők attól kevéssel távolabb épült lakomázó-termekben, s ritkábban a templom előcsarnokában is étkezhetnek.¹⁴

E kétpólusú térben kultikus szempontból csak az emberi oldal cselekvő. A templom hallgatag, és korábban már említett építészeti jellemzői is elrejtett voltát hangsúlyozzák. A legszentebb térszakaszba tilos belépni, és a misztériumok vagy például a jóslás különleges helyzetein kívül az egész szertartás során hiányzik az isteni oldal rituálisan megformált válasza. A hely mitikus eredetét, *aition*ját esetlegesen ábrázoló színpadi játék például a sportversenyekhez hasonló módon a terület perifériáján elhelyezkedő épületben zajlik,¹⁵ vagyis nem része a szoros értelemben vett kultusznak. A szent többszörösen fedett, kiismerhetetlen, és közvetlen jelenlétében fenyegető.

A természetfölöttiről alkotott mitológiai képzetek viszont valóban csak a közvetlen jelenlétre korlátozzák ezt a fenyegető vonást. A lesütött szemű isten, a szent nem-közvetlen közelsége kellemes és ihlető: a leplezett alakban megjelenő természetfölötti termékenyítő, üdvös hatással van környezetére.¹⁶ A legszentebb térszakasz ennek megfelelően *abaton*, hozzáférhetetlen, megsértése isteni vagy emberi büntetést vált ki, de a szentélykörzet más részei kimondottan arra készítetik a görög embert, hogy önmagát a külvilág tárgyaival és eseményeinek megörökítésével ebben a térben megjelenítse. Maga a templomépület kultikus szerepének korlátozottsága és a szentély más, természetes elemeivel való vallási azonossága ellenére ezért válhat a szentélyt gondozó közösség legfőbb szimbólumává, hatalmának és gazdagságának jelévé és emlékévé, ábrázolásai idővel ezért képviselhetnek ikonográfiai programot. A körzeten belül mindenütt a fogadalmi adományok alkotják a legnagyobb leletsoportot; ebben a köznép egyszerű ajándékai és az előkelők vagy akár valamely városállam följánlásai egyaránt a külvilág megszentelését szolgálják.¹⁷ Értékes vagy értéktelen tárgyaik azáltal, hogy az isteni közelségbe emelik, egyszersmind maradandóvá és szentté teszik a külvilág elemeit. Az állami emlékművekben és kincsházákban a történelem szentelődik meg azáltal, hogy a kultikus térben hagy nyomot, és egy versengő társadalom részéről hasonlóképpen rituális cselekmény a már említett színházi és sportversenyek szokása:¹⁸ az ógörög világban mindkettő elválaszthatatlan a *temenostól*.

¹⁴ Vö. Nancy Bookidis: „Ritual Dining at Corinth”, in *Greek Sanctuaries*. 45–61! A lakomázó-termek és berendezésük legjobban a korinthusi Démétér és Koré-szentélyben maradtak meg. Az épületek a három teraszról álló szentély legalsó szintjén helyezkedtek el.

¹⁵ A színházépület a misztériumkultuszokban a beavatás helye, így a „központ” része lehetett, de ez a görögség vallási tapasztalatának csak rendhagyó rétegeit érinti.

¹⁶ Az istenek megjelenésének és az általa tett hatásnak legszebb és vallási szempontból leginkább tanulságos leírásait jelentik a homérosi himnuszok. Megragadó és elmélyült magyarázatokat adja Kerényi Károly: *Mi a mitológia? Tanulmányok a homérosi himnuszokhoz*. Budapest 1988.

¹⁷ Vö. *Ancient Greek Cult Practice from the Archeological Evidence*. Ed. Robin Hägg. Stockholm 1998., valamint Folkert van Straten: „Votives and Votaries in Greek Sanctuaries”, in *Le sanctuaire grec*. 247–284!

¹⁸ Vö. Nanno Marinatos: „What Were Greek Sanctuaries? A Synthesis”, in *Greek Sanctuaries*. 228–231! Főként a szentély politikai és kulturális vonatkozásait taglalja.

Maga a szentély jele lehet egy városállam befolyási övezetének, semleges területen pedig éppen az egyenrangú diplomáciai kapcsolatra ad lehetőséget. Egyes könnyen megközelíthető és nagy kultuszmezővel¹⁹ rendelkező körzetek huzamos időre adhatnak otthont a menedéjoguk adta sérthetlenséget, az *asylat* élvező közösségeknek, bizonyos esetekben egész népcsoportoknak vagy hadseregeknek.²⁰ A szent tér szerves része a társadalmi és politikai életnek: a benne zajló események nem különböznek minőségileg a szentélyen kívüliektől, bevitelük a vallásos magatartás középpontjában álló áldozati gesztussal rokon. Az ember saját eledelét ajánlja föl az oltáron, a szentély tágabb övezetében pedig életének, történelmének tárgyi jeleit és megjelenített eseményeit szenteli meg. Így lesz a szentély a kulturális termékenység kiemelkedő befo-gadója és maradandóságának főntartója.

A hozzá fűződő magatartásformák lényegi tulajdona ugyanis a változatlan-ság. A középpont érinthetlensége kiterjed a befolyási körre is: ennek a kivi-teli tilalomnak, az *uk ekphora* szabályának megfelelően alakulhattak ki a nem eltakarítható hamuból és csontokból fölgyülemlett, természetes oltárok. A föl-ajánlott adományok minden maradékának, még a hulladéknak, sőt az áldozati állatok trágyájának eltávolítását is szigorú rituális előírások tiltják.²¹ A fölhal-mozódott és nagy helyet foglaló ajándékok értéktelenebb részét időről-időre elásták, így azok lerakatai szinte sértetlenül maradtak meg és adnak pontos képet egész korszakok tárgyi kultúrájáról. A szenttel fizikai kapcsolatban lévő dolgok sérthetlensége odáig vezetett, hogy a szentélykörzetek egyes ese-tekben bankként, értékmegőrzőként működtek. Az általuk biztosított érinthe-tetlenség átterjedt az emberre is: ennek köszönhető a görögség életében ko-moly gyakorlati-politikai jelentőséggel bíró menedéjog intézménye.

A változatlanság megőrzését szolgálják még további szabályok. Meghatáro-zott szentélyekbe nem léphettek be a hely, vagyis az istenség és az őt körülvevő kultusz természetétől idegen csoportok: nők, férfiak,²² rabszolgák vagy bizo-nyos törzshöz, néphez tartozók, és voltak mindenki számára megközelíthetetlen szentélyek is. Tisztátalanná tette volna, tehát nem következhetett be a szentélyen belül születés, halál vagy szexuális tevékenység, noha nem egy körzetet —mint akár Apollón délosi szentélyét: születésének helyét— éppen ilyen, a mitikus elő-időre visszavezetett események hoztak létre, s tekintélyük éppen ezekről származott.²³ E cselekedetek nem voltak tehát tisztátalanok önmagukban: léte-sítő erejük az isteni elem nyugalmát és egyedülvalóságát sértette volna meg.

A tér oltárt és templomot szembeállító szervezésében és az áldozatot a je-lenléthez rendelő szertartásokban kifejeződő kettősség így fölfedezhető az ezeket kísérő, ezekhez alkalmazkodó emberi magatartásformákban is. A szélső-

¹⁹ Angol szakkifejezés, eredetileg „cult meadow”.

²⁰ Vö. Ulrich Sinn: „Greek Sanctuaries as Places of Refuge”, in *Greek Sanctuaries*. 45–61!

²¹ Vö. *Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence*. Ed. Robin Hägg. Stockholm 1994!

²² A Démétér-szentélyek különböző, férfiakra vonatkozó tilalmairól részletesen szól: Bookidis 50.

²³ Ld. Burkert 87!

ségesen aktív, a szentély perifériáit benépesítő és beépítő oldal a szentély középpontjához kötődő szélsőséges mozdulatlansággal társul. Az istenszoborra nyíló egyetlen díszkapu legföljebb az áldozatbemutatás pillanatában nyílik meg, hogy bepillantást engedjen a papság által gondozott füstölőoltárra.²⁴ Mögötte, a titokzatos *adyton*ban az istenszobor a kultusz eredeti rendje, és nemcsak a bálványimádást kárhóztató zsidó-keresztény értelem szerint néma.

Szája vagyon, de nem szól.

Az ünnep, a liturgia ábrázoló jellegű: ha a kereszténység túl is haladta a pogányságot, ha állapota és beavatottsága szerint meg is tapasztalta a kinyilatkoztatást, rítusaiban: a vigíliákon és a készületekben, leginkább pedig éppen most, a nagyböjti „kellemetes időben” újraéli az elleplezettséget. A középkorban ennek megjelenítésére nagyböjt első hétfőjétől nagyszerdáig leplet vontak az oltár és a kórus közé.

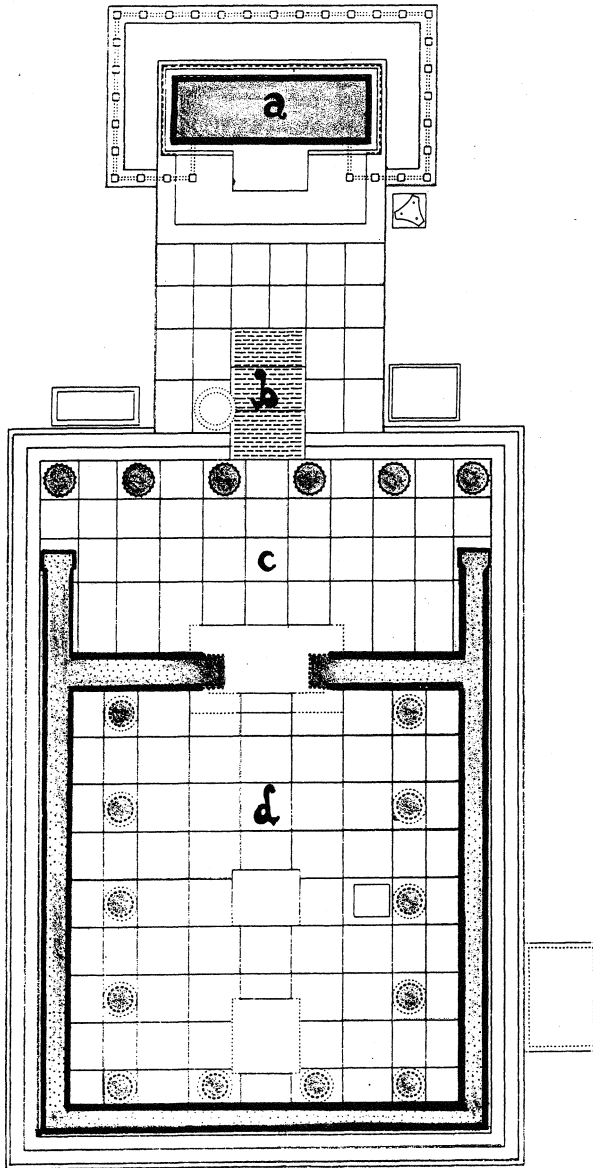
A késői hellenizmus korában, amikor a kereszténység megszületett, bár hanyatló és kiüresedett alakjában, de még mindig az ógörög eredetű kultusz volt a legelterjedtebb a Földközi tenger partvidékén. Az újfajta vallásosság átértelmezte, de nem tagadta meg a hagyomány több vonalán öröklött áldozati rítust. Kibontakozó liturgiájában sem szakadhatott el azoktól a kultúrájába épült gesztusoktól, amelyekkel pogány korszakában az áldozat, és az áldozatot elfogadó isteni jelenlét felé fordult. A hosszanti kiképzésű templomtest, a keletelés, a keresztirányú tagolás és a tornácok hierarchikus rendje részben vagy egészben az antik minták megszentelő elfogadása.

„Mily rettenetes ez a hely!” — mondja Jákob, és szavainak a templomszentelés miséjének introitusában újszövetségi értelme lesz. A zarándokló Egyház rettenettel tekint a szentélyre, amelybe ugyan már bebocsáttatást nyert, de amely zarándoklása idejére mégis elzárt, amint a görögök mondták: *abaton*.

„Jó nekünk itt lennünk!” — feleli Péter, és amikor Dávid királyhoz hasonlóan hajlékot építene, annak közelében kíván letelepedni. A „rettenetes” közelében városok épülnek, művészetek virágoznak, nemzedékek teszik maradandóvá életüket és történelmüket.

De a görög előzményeket annyi esetben magáévá tevő kereszténység egyvalamiben forradalmi változást hoz: az oltárt az *adyton*ban, a Szentek szentjében építi föl. A pogány és az ószövetségi kultusz kettőssége, a jelenlét és az áldozat helyének elválasztása megszűnik, és ez az újszövetségi templom térképzésének lényege, eszmei és építészeti középpontja. Amikor „a templom suporlítja két részre szakada”, amikor Krisztus „örök váltságot találván egyszer ment be a szent helyre”, amikor ugyanaz lett a Főpap és a Bárány, az áldozatot bemutató Ember és az áldozatot elfogadó Isten, akkor egyesült a jelenlét és az áldozat, akkor a keresztény oltáron kinyilvánította önmagát a pogányok Megváltója.

²⁴ Vö. Jakob Burckhardt: *Griechische Kultur*. Berlin 1941. 113!

*Az epidaurosi Artemis-templom az előterében álló oltárral (rekonstrukció).
 a: szabad ég alatt álló oltár; b: a templomépület lépcsője; c: pronaos (előcsarnok);
 d: adyton (a kultuszszobor őrzési helye).*